

הנחת תפילין כל היום

תפילין מוזכרת כמצוה המעידה על יציאת מצרים שעשויה להתקיים בעתים מסוימים

מצות תפילין מוזכרת בתורה בשני הקשרים שהם ארבעה. אחרי יציאת מצרים נאמרו שתי הפרשיות (שמות יג) "קדש לך" ו"היה כי יביאך", ומצות תפילין מוזכרת בהן בהקשר של מצוות אחרות שנועדו להזכיר ולהורות שיצאנו ממצרים. העדות על יציאת מצרים נדרשת על ידי התורה רק בעתים ובאירועים מיוחדים כגון אכילת מצה וסיפור ביציאת מצרים "ביום ההוא" (שם, ח)¹, וכן מצות פדיון הבן וקדושת בכורות ופטר חמור.

תפילין מוזכרת גם כמצוה שמיועדת לחזק באופן תמידי את הקישור ליחוד ה' ואהבתו

לעומת זאת מצות תפילין מוזכרת גם בפרשת "שמע ישראל" (דברים ו) ובפרשת "והיה אם שמוע" (שם יא), שבהן משה רבינו מעורר את ישראל לאהוב את ה' יתברך בכל לבבם ובכל עת. בפרשיות אלה נראה שהמצוה אינה אמורה להתקיים רק בעתים מסוימים אלא המצוה צריכה להיות תמידית עד כמה שאפשר כדי שהאדם יהיה קשור באהבתו יתברך וביחודו עד כמה שרק אפשר. התורה מצווה לאהוב את ה' בכל לבבנו וכו', ומצוה (שם, ו, ו): "והיו הדברים האלה וכו' על לבבך". וכמשך לזה היא מצוה על לימוד התורה² שצריך להתקיים בכל המצבים (שם, ז): "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך" וכו'. ובהקשר לזה היא מצוה "לקשור" את התפילין על היד³ ובין העינים וכן לכתוב את הדברים על מזוזות הבית ובשערים⁴.

מהגמרא נראה שנהגו להניח תפילין כל היום אבל אין מקור שכך הוא החיוב

בגמרא נראה במקומות רבים שאכן נהגו ישראל להניח תפילין כל היום, ואפילו כשהיו עסוקים במלאכתן, והיו חולצין את תפיליהן רק בלילה. והב"ח (סי' לו סק"ג) והגר"א (שם סק"א וסי' לח סק"א) רצו להוכיח מהרבה מקורות שזהו גדר המצוה⁵. ואולם נראה לכאורה שאין ראיה ממקורות אלה שיש חיוב להניח כל היום, אבל יש להוכיח שכך נהגו בפועל. הגמרא (ברכות כג ע"ב) אומרת: "אמר רבי יצחק הנכנס לסעודת קבע חולץ תפיליו ואחר כך נכנס ופליגא דרבי חייא דאמר רבי חייא מניחן על שלחנו וכן הדור לו", ע"כ. ומבואר שבסתמא דמילתא ההנחה היא שהתפילין הם עליו, והדיון הוא רק מה הוא עושה איתם כשהוא נכנס לסעודת קבע. וכן (שם ע"א): "הנכנס לבית הכסא חולץ תפילין וכו' אמר ר' יוחנן ביום גוללן כמין ספר ומניחם בידו כנגד לבו ובלילה עושה להן כמין כיס טפח ומניחן". ופרש רש"י (שם ד"ה ביום וד"ה ובלילה) וז"ל: "ביום - כשהוא חולצן בשביל בית הכסא גוללן כמין ספר כדאמרן. ובלילה - כשהוא חולצן בביתו על מנת להצניע עד הבקר", עכ"ל. ומבואר כנ"ל, ומבואר גם שהיו חולצים את התפילין רק בלילה. וזו היתה הסתמא דמילתא שעליה מדבר ר' יוחנן לכו"ע. וכן (ב"מ קה ע"ב): "היה נושא משאוי על ראשו ותפילין בראשו אם היו תפילין רוצות אסור ואם לאו מותר באיזו משאוי אמרו במשאוי של ארבעת קבין תני רבי חייא המוציא זבל על ראשו ותפילין בראשו הרי זה לא יסלקם לצדדין ולא יקשרם במתניו מפני שהוא נוהג בהן מנהג בזיון אבל קושרם על זרועו במקום תפילין משום דבי שילא אמרו אפילו מטפחת שלהן אסור להניח על הראש שיש בו תפילין וכמה אמר אביי אפילו רבעא דרבעא דפומבדיתא", ע"כ. ומבואר שהיה מנהג להניח את התפילין אפילו בשעה שהוא נושא משאוי. והיה פשוט לבריייתא הראשונה שאפילו אם הוא נושא משאוי על ראשו עדיין יש לו להמשיך ולהניח את התפילין. ורק כאשר התפילין נמעכות בגלל משא בשיעור של ד' קבין יש לו לחלוץ

¹ דהיינו בליל הסדר, בשעה שפסח מצה ומרור מונחים לפניך (סדר ההגדה),

² על היחס שבין מצות ת"ת ובין מצות ק"ש הנלמד מפסוק זה עיי' טל חיים ק"ש ותפילה סי' א'.

³ ענין הקשירה בתפילין מוזכר רק בהקשר הזה ולא בפרשיות הקודמות. מצד הפרשיות הקודמות נראה שמספיק עצם זה שהן יהיו על האדם.

⁴ הלבוש (סי' לו סק"ב) כתב: "ומצותן להיות עליו כל היום דהא סתם כתיב וקשרתם אותם וגומר משמע קשירה תמידית ועוד כתיב והיו לאות על ידך ולזכרון בין עיניך ואות וזכרון צריכין להיות תמידין", עכ"ל. ומבואר שהבין שגם מהפרשיות הראשונות יש ללמוד כן. ואולם נראה שאות יכול להתקיים גם במעשה חד פעמי (כמו הקשת בענן ואותות מצרים ושבט), וגם קשירה מלבד שהיא בהכרח לא בת קיימא היא גם יכולה להיות לשעתה בלבד. אמנם נראה שאפשר ללמוד מההקשר של הפסוקים והפרשיות ורק מהפרשיות האחרונות וכן"ל.

⁵ הם הביאו את ההוכחות דלקמן על דברי הטור והשו"ע שם שציטטו את הרמב"ם דלקמן "שמצותן כך היא".

את התפילין או להמנע מלשאת את המשא על ראשו. ולדעה האחרונה אין להניח משא על הראש בשיעור של רבעא דרבעא דפומבדיתא. ומפשט הדברים נראה שעיקר ההנחה היא שלא לשים את המשא על הראש כשיש עליו תפילין ולא שיחלוץ את התפילין בגלל המשא. ויעוין שם בפירוש רש"י (ד"ה אפילו מטפחת שלהן) שכתב וז"ל: "אפילו מטפחת שלהן - שכורכין בה תפילין בלילה", עכ"ל. הרי שרק בלילה היו כורכין את התפילין במטפחת שלהם, ומזה גם יש ללמוד שבמשך כל היום היו מניחים את התפילין.

וכן נאמר (ביצה טו ע"א): "היה בא בדרך ותפילין בראשו ושקעה עליו חמה מניח ידו עליהם עד שמגיע לביתו היה יושב בבית המדרש ותפילין בראשו וקדש עליו היום מניח ידו עליהן עד שמגיע לביתו", ע"כ. וגם מזה נראה שזו היתה מציאות שנהגה. וכן איתא (מנחות לו ע"א): "ועד מתי מניחין? עד שתשקע החמה, רבי יעקב אומר: עד שתכלה רגל מן השוק, וחכמים אומרים: עד זמן שינה; ומודים חכמים לר' יעקב, שאם חלצן לצאת לבית הכסא או ליכנס לבית המרחץ ושקעה חמה, שוב אינו חוזר ומניח. אמר רב נחמן: הלכה כרבי יעקב. רב חסדא ורבה בר רב הונא מצלו בהו באורתא" וכו'. ומוכח שלא מדובר על מי שעדיין לא הניח ורוצה לדעת עד מתי הוא יכול להניח, אלא מדובר על מי שכבר מניח כל היום והנידון הוא עד מתי הוא יכול להמשיך ולעשות זאת. ואע"פ שאין אפשרות להוכיח שכך חייבים לעשות, מ"מ יש להוכיח שנהגו לעשות כך, והאמוראים הנזכרים אפילו הניחו עד תפילת ערבית⁶.

ובסוכה (מו ע"א) איתא: "תפילין, כל זמן שמניחן מברך עליהן, דברי רבי. וחכמים אומרים: אינו מברך אלא שחרית בלבד. אתמר, אביי אמר: הלכתא כרבי, ורבא אמר: הלכתא כרבנן. אמר רב מרי ברה דבת שמואל: חזינא ליה לרבא דלא עביד כשמעתיה, אלא מקדים וקאי ועייל לבית הכסא, ונפיק ומשי ידיו ומנח תפילין ומברך. וכי איצטריך זימנא אחרינא - עייל לבית הכסא, ונפיק ומשי ידיו, ומנח תפילין ומברך", ע"כ. ומבואר שהיו נוהגים להניחם לאו דוקא רק בשחרית. ורבא היה מניח לפחות במשך זמן ניכר במהלך היום.

מדברי התוס' נראה שכך נהגו בארץ ישראל אבל לא בבבל

ובברכות (מד ע"ב) איתא: "תנן: כל שטעון ברכה לאחריו טעון ברכה לפניו, ויש שטעון ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו וכו'. ולבני מערבא דבתר דמסלקי תפיליהו מברכי אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמור חקיו - לאפוקי מאי? - לאפוקי ריחני", ע"כ. וכתבו התוס' (שם ד"ה ולבני מערבא) ולבני מערבא דמברכין הכי בתר וכו' - ואנן לא עבדינן כבני מערבא דדוקא לדידהו שהיה דרכם לסלקם בלילה שייכא ברכה דלשמור חקיו כדכתיב ושמרת את החקה הזאת למועדה מימים וגו' אבל אנו שמסלקין אותן בחצי היום או אפי' נסלקן בלילה לא שייך חקה ודוקא לדידהו דקסברי לילה לאו זמן תפילין הוא ומימים ימימה אתא למעוטי לילות שייכא ברכה דחוקה אבל אנן דקי"ל דלילה זמן תפילין הוא ואנן משימין הפסוק ושמרת החקה וגו' בפסח ומה שאין אנו מניחים אותן בלילה מפני שמא יפיח בהן אפי' נמתין לסלקן עד הלילה לא מברכין", עכ"ל. ומדבריהם מבואר שמנהג בני ארץ ישראל היה להניח את התפילין עד הלילה. ואולם לכאורה נראה שכאשר התוס' אומרים: "ואנן לא עבדינן" וכו' הם באים לפרש את דברי הגמרא. ומבואר מדבריהם שהבינו שמנהג בני בבל (ומנהגם שלהם) היה שלא להניח את התפילין אלא רק עד חצי היום. אמנם הרשב"א (שם ד"ה ולבני) העלה רק את הנימוק השני דאנן קי"ל דלילה זמן תפילין, ולא העלה את הנימוק שאין אנו מניחים את התפילין עד הלילה.

תנאים ואמוראים הוזכרו שהניחו כל היום אבל דוקא כמידת חסידות

עוד הביא הגר"א ראייה מכמה מקורות שבהם ציינו תנאים ואמוראים שונים שלא הלכו ד' אמות בלא תפילין. הוזכר (סוכה כח ע"א) שבחו של ריב"ז שמימיו לא הלך ד' אמות בלא תפילין. וכן ר' יוחנן אמר על עצמו (יומא פו ע"א) שאם הוא הולך ד' אמות בלא תפילין יש בזה חילול השם. וכן ר' זירא תלה (מגילה כח ע"א) את אריכות ימיו בין השאר בגלל שלא הלך ד' אמות בלא תפילין. ובמנחות (לו ע"ב) רואים שרב אשי הניח תפילין בשעה שישב ללמוד לפני אממר. ובירושלמי (ברכות פ"ב ה"ג) נאמר שריב"ז "לא הוה תפילין זעין מיניה לא בקייטא ולא בסיתא וכו'. ר' יוחנן

⁶ ומיהו בפסקי הרי"ד על הסוגיה ד"ה ת"ר תפילין כתב וז"ל: "ומודים חכמים ור' יעקב דאמרי לילה זמן תפילין שאם חלצן לצאת לבית הכסא או ליכנס לבית המרחץ ושקעה החמה שוב אינו חוזר ומניח, פי' אע"ג דלילה זמן תפילין הוא, משום ההיא שעה פורתא לא מחייבין ליה להניח, ועוד, גזירה שמא יישן בהם, ונהי שאם היו מונחין בראשו שאינו חייב לחולצן, אבל אם היו חלוצין אינו חייב להניח", עכ"ל. ולפי פירושו יש ראייה שיש חיוב להניח כל היום.

בקייטא דלא הוה חזיק רישיה הוה לביש תרויהון ברם בסיתוא דהוה חזיק רישיה לא הוה לביש אלא דאדרעיה וכו' כד הוה אזיל מסחי כיון שהיה מגיע אצל אולירין היה חולצן, ע"כ. ואולם בכל המקורות הללו לכאורה אין ראייה שכך היא הגדרת המצוה. ומסתבר שכל התנאים והאמוראים הללו הוזכרו בגלל שזו היתה מידת חסידותם.

ביאור דברי רב ששת שהשתבח בקיום מצות תפילין

ואמנם רב ששת אמר (שבת קיח ע"ב): "תיתי לי דקיימית מצות תפילין". ורש"י (שם ד"ה דקיימית) כתב וז"ל: "דקיימית מצות תפילין - שלא הלך ארבע אמות בלא תפילין, וכן לענין ציצית", עכ"ל. ולכאורה נראה שזו גופא הגדרת המצוה ורק כך ניתן לומר שמקיימים אותה. אבל הריטב"א (שם ד"ה תיתי לי) כתב וז"ל: "תיתי לי דקיימי מצות תפילין. פי' אע"פ שהיה שומר האחרות היה זהיר בזו לעשותה ככל דקדוקיה וחוקותיה לגמרי, שכן כל תלמיד חכם ראוי לו לקבוע לעצמו מצוה אחת לקיומה כהלכתה", עכ"ל. ולכאורה נראה שבאמת קצת קשה לומר שעל קיום בסיסי של המצוה המוטלת על כל ישראל הוא היה משתבח בעצמו. ויותר מסתבר לומר שהכוונה היא שהוא תמיד קיים את המצוה אף שהיה בזה טורח רב. ומזה גם למד רש"י את ענין ההליכה של הד' אמות, דלא היה מצב שהוא לא קיים בו את המצוה. והדבר גם מתאים לסיפור המובא בהמשך בענין מצות ציצית שבטורח גדול עמד רבה על עומדו בסולם שבבית ולא עשה שום צעד עד שתוקן חוט שנפסק בציציתו. וזה הוגדר שם כ"זהיר טפיל". וכל ההקשר המדובר שם הוא במידות חסידות כגון עשיית סעודת לחכם שמסיים מסכת ואי הליכה ד' אמות בגילוי ראש ועוד.⁷

ממסכת תפילין נראה שיש מצוה להניח כל היום

ובמס' תפילין (פ"א ה"א) נאמר: "מצות תפילין מהשחר עד הערב. הישן ביום אינו חושש לחלוץ את תפילין", ע"כ. ומהסיפא יש ללמוד שאם הוא לא רוצה לישון ביום, אלא סתם הוא רוצה להמנע מהתפילין, יש לו לחשוש לחלוץ אותם. ורק בגלל שהוא בא לישון ביום הורו לו שהוא אינו צריך לחשוש. ומזה יש ללמוד על הרישא שמצות התפילין מהשחר ועד הערב אינה רק לענין זה שיכול להתחיל להניח בכל שעה מהשעות שבין השחר לערב אלא שעיקר המצוה הוא שצריך להניח מהשחר ועד הערב. דאי לאו הכי, לא צריכא למימר כלל שהישן ביום אינו חושש לחלוץ את תפיליו. דהא הוא כבר הניח אותם עד לאותה שעה.

הבנת הפרי מגדים בדעת הרמב"ם

והרמב"ם כתב (הל' תפילין פ"ד הכ"ה) וז"ל: "קדושת תפילין קדושה גדולה היא: שכל זמן שתפילין על ראשו של אדם ועל זרועו - הוא עניו וירא, ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטילה, ואינו מהרהר מחשבות רעות, אלא מפנה ליבו לדברי האמת והצדק. לפיכך צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום - שמצותן כך היא. אמרו עליו על רב תלמיד רבנו הקדוש, שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה או בלא ציצית או בלא תפילין", עכ"ל. והפרי מגדים (סי' לו סק"ב) ציטט את דברי הרמב"ם הנ"ל, והעיר: "אפשר שי"ן שמצוותו כמו ואפר כירה (ביצה ח ע"א) וכדומה", עכ"ל. ונראה שהוקשה לו שמתחילת דברי הרמב"ם נראה, שהסיבה לכך שיש להשתדל להניח תפילין כל היום, היא ההשפעה הרוחנית המבורכת של המצווה על האדם, וכלשונו: "לפיכך צריך אדם להשתדל" וכו'. אך מיד לאחר מכן מוסיף הרמב"ם "שמצוותן כך היא". ומשמע שזהו הנימוק לכך שצריך להשתדל להיותן עליו כל היום. ויש כאן לכאורה שני טעמים נפרדים. ולכן הוצרך לתרץ ולומר שבאמת הכוונה היא להוספת נימוק חדש. ואולי גם הוקשה לו שלא יתכן שהרמב"ם ינמק את הצורך להשתדל במצוה בגלל שכך היא המצוה. דמילתא דלא צריכא היא, שאם יש מצוה שצריך להשתדל לקיימה. וע"כ שיש כאן נימוק העומד בפני עצמו להשתדלות במצוה בגלל שהיא מביאה למעלות עליונות ומיוחדות.

⁷ אמנם בין המימרות הללו הוזכר גם קיום שלוש סעודות בשבת שבהם חייבים כו"ע. והמהרש"א שם פירש שהוזכרו גם דברים המחייבים את כולם: "דהני מיילי לא חשיבי בעיני עלמא לדקדק בהן אמר הוא שיהא חלקו עמהם וכדי לזרז בהן את הבריות אמר כן". ונראה שכל אמורא שהזכיר שם דבר שעליו ציין שישולם שכרו עליו (תיתי לי, וכפירוש רש"י שם קיט ע"א ד"ה תיתי) היה משום שידע שעל זה היו לו נסיונות גדולים וקשיים והוא עמד בהם תמיד. וזו גם הסיבה שאמוראים שונים תלו בדברים שונים את אריכות ימיהם. ואכמ"ל.

דחיית דבריו

ואולם נראה שקשה להסביר כך ברמב"ם. מה שהיה ברור לגמרא שאפשר לומר בביאור המשנה לא נכון בהכרח בהבנת דברי הרמב"ם. המשנה נמסרה בע"פ ונערכה בלשון שיש בה רמיזות וחילופי גרסאות וקיצורי דברים וכו'. ולכן פעמים רבות יכולה הגמרא לדחוק בדברי המשנה, לשנות ולהוסיף חסורים וכו'. אבל בדברי הרמב"ם אין אפשרות לומר כך. וכיון שיש דוחק גדול בדבר, יש צורך להבין את דברי הרמב"ם כפשוטם.

ביאור דברי הרמב"ם

אמנם נראה שכוונת הרמב"ם היא פשוטה. אם לא היתה מצוה להשתדל להיותן עליו כל היום, לא היה ערך בכך שהוא יניח את התפילין מעבר לקיום המצוה. וכמו שאין טעם ליטול לולב אחרי סוכות, אפילו שמצות הלולב היא מצוה חשובה ונעלה, דאין שום תועלת בביצוע פעולה אחרי שעת חיובה, אף אם תוקפה וקדושתה גדולה בשעתה, כך לא היה טעם להניח תפילין, אם היה כבר נגמר קיום המצוה. ולכן מסביר הרמב"ם שמצוות התפילין כך היא שיש להשתדל להניח אותה כמה שאפשר יותר במהלך היום. ולכן יש טעם וערך גדול להשתדלות הזאת.

וזה שנימק הרמב"ם את הצורך להשתדל בקיום המצוה בנימוק של מעלות רוחניות וכו' ולא בעצם זה שכן היא המצוה, הוא בהתאם לשיטתו הכללית בטעמי המצוות. ויעוין למשל דבריו בענין מזוזה (הל' מזוזה פ"ו הי"ד): "חייב אדם להיזהר במזוזה, מפני שהיא חובת הכול תמיד. וכל עת שייכנס וייצא, יפגע בייחוד שמו של הקדוש ברוך הוא - ויזכור אהבתו, ויעור משינתו, ושגייתו בהבלי הזמן וכו' ומיד הוא חוזר לדעתו, והולך בדרכי מישרים. אמרו חכמים, כל מי שיש לו תפילין בראשו, ובזרועו, וציצית בבגדו, ומזוזה בפתחו - מוחזק לו, הוא שלא יחטא, שהרי יש לו מזכירין רבים", וכו'. עכ"ל. וכן בענין ציצית (הל' ציצית פ"ג הי"ג): "לעולם יהא אדם זהיר במצות ציצית, שהרי הכתוב שקלה ותלה בה כל המצוות כולן, שנאמר "וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה'" (במדבר טו, לט), עכ"ל. הרי שהרמב"ם מנמק את הצורך בזהירות במצוה במעלות הרוחניות שיש בה. וכך היא דרכו בעוד מצוות רבות. ושיטתו היא שטעמי המצוות נועדו גם כדי לחזק את האדם בקיום המצוה. ויעוין בדבריו (הל' מעילה פ"ח הי"ח) שהעדר ידיעת הטעם בחוקים עשוי לגרום להתרשלות במצוה. וידיעת הטעם עשויה לגרום להתחזקותו בקיום המצוה. ויעוין עוד בדבריו (הל' תמורה פ"ד הי"ג) ואכמ"ל.

בדעת הרמב"ם נראה שהחוב להשתדל להניח כל היום הוא מדאורייתא

והנה, בעיקר הגדר של המצוה אליבא דהרמב"ם נראה ברור שאין אפשרות לומר שמדאורייתא יש חיוב לרגע אחד, ורק מדרבנן צריך להשתדל להניח כמה שיותר במשך היום. אם כך היה הדבר, היה הרמב"ם צריך לחלק ולומר במפורש שיש בדבר שני גדרים מדאורייתא ומדרבנן. ובמיוחד לשיטתו (הל' ממרים פ"ב הי"ט) שיש הכרח לציין במפורש מה הוא מדאורייתא ומה הוא מדרבנן, וכפי שהוא אכן נוהג תמיד. ומדלא חילק הרמב"ם נראה ברור שגדר זה הוא מדאורייתא.

לכאורה יש להכריח את הדבר גם מההשוואה לציצית

ולכאורה נראה שגם מההשוואה למצות ציצית יש ללמוד שמדאורייתא הוא צריך להוסיף כמה שיותר בקיום המצוה. במצות ציצית כתב הרמב"ם שלמרות שאין חיוב לקנות בגד שחייב בציצית, "לעולם ישתדל אדם להיות עטוף בכסות המחוייבת בציצית כדי שיקיים מצוה זו" (הל' ציצית פ"ג הי"ב). ומקורו של הרמב"ם הוא מהא דמבואר בגמרא (מנחות מא ע"א) דעונשים מן שמיא על המנעות מציצית בעידנא דריתחא. ונראה פשוט שענישה זאת היא על ביטול עשה מדאורייתא, וכלשון הגמרא שם: "ענשיתו אעשה". ואם כן ק"ו שהמנעות בלי שום סיבה מהנחת תפילין, יש בה משום ביטול עשה מדאורייתא, כי בציצית הרמב"ם לא כותב "שמצוותן כך היא", ואדרבה, הוא כותב (שם): "שאינן אדם מחוייב לקנות לו טלית ולהתעטף בה, כדי שיעשה בה ציצית". וכשמגדיר (שם הי"א) "היאך חיוב מצות הציצית" הוא כותב להדיא שרק "אם יתכסה בכסות הראויה לציצית, יטיל לה ציצית, ואחר כך יתכסה בה; ואם נתכסה בה בלא ציצית, הרי ביטול מצות עשה". ואם בכל זאת חיוב ההשתדלות להתחייב במצוה ולקיים אותה הוא מדאורייתא, ק"ו שבתפילין שהוא כותב ש"מצוותן כך היא" (להיותן עליו כל היום), חיוב ההשתדלות לקיים את המצוה כמה שיותר הוא מדאורייתא. וחייב כל אדם להניח את התפילין כמה שיכול יותר.

דחיית ההכרח והבנה בדעתו שבציצית אינו נענש על אי התחייבות

ואולם נראה שאת ההכרח הזה יש לדחות. לשון הרמב"ם (שם הי"ב) במלואה לפי רוב כתה"י היא: "אף על פי שאין אדם מחוייב לקנות לו טלית ולהתעטף בה, כדי שיעשה בה ציצית, אין ראוי לאדם חסיד, לפטור עצמו ממצוה זו; אלא לעולם ישתדל להיות עטוף בכסות המחוייבת בציצית, כדי שיקיים מצוה זו. ובשעת התפילה, צריך להיזהר ביותר - גנאי גדול הוא לתלמיד חכמים, שיתפלל והוא אינו עטוף בציצית", עכ"ל. ומבואר שגדר הדבר הוא רק ש"אין ראוי לאדם חסיד" לעשות כך. אבל אין זו מידת כל אדם. וע"כ כאשר הוא אומר: "לעולם ישתדל" וכו' היינו החסיד הזה צריך להשתדל. ובאמת רק בכמה מכת"י מוזכרת תיבת "אדם" אחר המלה "לעולם". אבל ברוב ככל כתה"י⁸ ליתא להאי תיבה. והשתא דאיתנן להכי צריך לומר שלדעת הרמב"ם הסיבה שנאמר בגמרא (מנחות שם) שמענישים בעידנא דריתחא היא לא בגלל שהוא אינו מכניס עצמו לחיוב, אלא בגלל שהוא עושה תחבולות "טצדקי למיפטר נפשך מציצית", ומשום שהוא לובש סוג בגד מיוחד כדי להפטר. ובאמת הגמרא קיבלה במסקנה את הטענה שהוזכרה לפני כן: "נהי דחייביה רחמנא כי מיכסי טלית דבת חיובא, כי מיכסי טלית דלאו בר חיובא היא מי חייביה רחמנא". וכך נראה מפירוש רש"י (שם ד"ה אלא הכי) וכך הבינו גם התוס' (שם ד"ה הכי) בדעת רש"י. ולפי זה כבר אין הוכחה לנידון דידן שיש בתפילין חיוב גמור מדאורייתא להניח כמה שיותר.

דחיית מסקנת הפמ"ג שהגדר הוא רק למצוה מן המובחר

והפרי מגדים (שם) אחר שהסתפק מהו הגדר של חובת תפילין, ואחר שהביא את דברי הרמב"ם הנ"ל, הסיק וז"ל: "ועיקרן של דברים דאם לא הניח יום אחד כלל לתפילין ביטל מצות עשה, ובהניח רגע עליו קיים המצוה, אבל מצוה מן המובחר מן התורה להיות עליו כל היום (ויש כמה דברים מן התורה כן)", עכ"ל. ומבואר שהבין שהתוספת על ההנחה של רגע אחד, היא תוספת מדאורייתא. אבל גדר חיובה הוא רק למצוה מן המובחר. ואולם נראה שאי אפשר לומר כן בדעת הרמב"ם⁹. אין חובה על כל אדם לקיים מצוה מן המובחר וגם אין עליו חובה להשתדל לקיים מצוה מן המובחר. ואף שזו ודאי מעלה גדולה ומידת חסידות, אין כל אדם חייב לנסות להגיע אליה. ואולם מלשון הרמב"ם מבואר שהמצוה להיות עליו כל היום היא גדר המצוה עצמה, דהיינו שהמצוה המוטלת על כל אדם היא זו שצריך להשתדל להיות עליו כל היום. וע"כ שחל חיוב על כל אדם להשתדל, ואין כאן רק מובחרות והידור ובדאי שאין כאן רק חסידות.

שתי אפשרויות בהבנת גדר חיוב ההשתדלות בדעת הרמב"ם

אמנם יש להסתפק בדעת הרמב"ם מהו הגדר המדויק של המצוה. ניתן לומר בזה שתי אפשרויות: האחת, שחייב כל אדם להניח תפילין, כל רגע במשך היום. אם הוא אנוס, כגון שאין גופו נקי או שאינו יכול שלא להסיח דעתו, אזי הוא פטור. ומכל מקום, בשאר הרגעים הוא חייב מן התורה בהנחת תפילין. וכל המנעות מהנחת התפילין שלא מחמת האונסים הללו, יש בה ביטול מצות עשה. והשניה, שצריך אדם להשתדל להניח תפילין כמה שיותר זמן במשך היום, ובכל פעם שמניח מקיים מצווה בכך. ומכל מקום אם אינו מניח ברגע מסוים אינו מבטל מצות עשה. ורק אם לא ישתדל בכך, וימנע בלי שום סיבה מלהניח תפילין, הוא יבטל את המצות עשה.

הכרח לומר כאפשרות השניה

ונראה שיש הכרח לומר שהרמב"ם סובר כהאפשרות השניה, כי לפי האפשרות הראשונה יוצא שיש חיוב גמור לקיים את המצוה בכל רגע ורגע. והפטור הוא רק מחמת אונס. ואם כן הגדרת המצוה לא היתה יכולה להיות שהוא "צריך להשתדל", אלא שהוא צריך להניח בכל רגע ורגע. וזה שהוא פטור במצבי אונס שונים איננו שונה מכל שאר המצוות שבתורה שהוא פטור מהן במצבי אונס. וכשם שלא שייך לכתוב ש"צריך להשתדל" לשבת בסוכה ביום הראשון או ש"צריך להשתדל" לאכול מצה בלילי הפסח, ומשום שכאשר יש חיוב גמור שאינו מתבטל אלא רק בשעת אונס, לא שייך להגדיר את החיוב כהשתדלות בלבד, כך גם לא היה שייך לומר שצריך להשתדל להניח את

⁸ כולל אוקספורד שהוגה מספרו של הרמב"ם בחתימת יד"ק.

⁹ ומדבריו שם לא נראה שהוא בא לחדש שיטה אחרת מדברי הרמב"ם, דאין הוא מביא שיטות ראשונים אחרות החולקות על הרמב"ם, והוא אומר את דבריו מיד לאחר שהוא דן בדברי הרמב"ם, ומבלי שהוא ידחה את דבריו מסיבה כלשהיא.

התפילין כל היום, אם הפטור היה רק במצבי אונס. ולכן ע"כ צריך לומר שגדר החיוב אינו כמו האפשרות הראשונה אלא כמו האפשרות השנייה.

לפי הגדר הזה אפשר להפטר מקיום המצוה כשעוסק ברצון ה'

ובבאור גדר הדבר נראה לומר דבאמת מדאורייתא אין חיוב גמור על כל רגע ורגע. וגדר החיוב הוא להשתדל לקיים כמה שיותר. וכמו שמצינו במצות תלמוד תורה, ובמצות אהבת ה' והליכה בדרכיו, והתדבקות בו ובחכמיו ובכיבוד לומדי תורתו ועוד מצוות שצריך להשתדל להרבות בהם עד כמה שיכול. ואם יש לו סיבות שונות חשובות של עשיית רצון ה', כמו שמפרט הרמב"ם בהל' דעות (פ"ג), הוא לא נחשב כמבטל את המצוה בכל רגע ורגע (אף אם אין הוא עומד בגדרים של עוסק במצוה שפטור מן המצוה). ואם הוא למשל נצרך לעבוד לפרנסתו או שהוא רוצה לשמח את חבריו, ובאותו רגע הוא לא לומד תורה, הוא לא עובר בכל רגע ורגע על ביטול עשה¹⁰. אמנם אם בלי סיבות חשובות של עשיית רצון ה', האדם נמנע מקיום המצוות מחמת התרשלות וחוסר השתדלות, אזי הוא באמת ייחשב כמי שמבטל את המצוה בכל רגע ורגע. והמקרים הללו שחכמים הגדירו שפטור מלהניח תפילין, הם לא גדרי דאורייתא, אלא הם גדרים שקבעו חכמים שבהם אין לו לקיים את המצוה. ופשוט שהוא צריך להשתדל לא להרחיב שלא לצורך את הפטורים הללו. אבל חיוב ההשתדלות הזאת קיים גם כשאין לו שום פטור, דגם אז הוא תחת חיוב השתדלות ולא תחת חיוב גמור, שהמבטל עובר בכל רגע ורגע על מצות עשה.

מקורות הרמב"ם לגדר שקבע

ונראה שהרמב"ם הבין שהגדר הוא כזה שאין חיוב גמור על כל רגע ורגע דוקא מאותם מקורות הנ"ל שבהם שבחו את התנאים והאמוראים שלא הלכו ד' אמות בלא תפילין. דמזה יש להוכיח שאין זו מידת כל אדם ואין זה גדר המצוה שמחייבים בה כל ישראל. ולאידך גיסא, נראה שהרמב"ם הבין הן מפשטות הפסוקים הנ"ל והן מכל הגמרות הנ"ל שאכן יש צורך להשתדל להניח כמה שיותר דומיא דתלמוד תורה שהוזכר בתורה יחד עם התפילין ושמצווים להרבות בו כמה שיותר. ונראה שלכן גם הוזכרו התורה והתפילין יחד באותם שבחים ששבחו בהם את החכמים הנ"ל, דבאמת גדר המצוות בזה שווה.

וכמו כן נראה שלשיטת הרמב"ם בדין קידוש השם (הל' יסוה"ת פ"ה ה"ג וה"ד) יש אפשרות ללמוד מהסיפור של אלישע בעל כנפים (שבת מט ע"א) שיש מצוה להניח תפילין כמה שיותר. דלשיטת הרמב"ם אין למסור את הנפש אפילו בשעת שמד על מצוה שאינו חייב לקיים אותה. ואם מוסר את נפשו הרי הוא מתחייב בנפשו. ורק אם מצוים עליו לעבור על מצוה מן המצוות שמחייב לקיים, חייב למסור את נפשו כדי שלא תבטל המצוה¹¹. ואם אלישע היה יכול להניח תפילין בצנעא ולשעה קלה, לא היה לו למסור את נפשו על קיום המצוה כשהילך ברשות הרבים. אלא ע"כ צ"ל שהיה עליו חיוב לקיים את המצוה כמה שאפשר יותר, ולכן הוא היה צריך למסור על המצוה הזאת את נפשו.

קושי במעשה דאלישע בעל כנפים שבתחילה הסתכן ואחר כך ביטל המצוה

והנה, הראשונים דלקמן התקשו בשאלה מדוע אלישע בעל כנפים הסיר את תפילין מעליו בשעת השמד, ולא מסר נפשו על קיום מצוה זאת כדין מצוה קלה שיש למסור עליה את הנפש בשעת השמד, ויעוין בענין זה באריכות לקמן. ואולם לכאורה יש לתמוה על עיקר המעשה: מעיקרא מאי קסבר אלישע ולבסוף מאי קסבר. אי קסבר שיש חיוב למסור את הנפש על המצוה, מדוע הסיר את תפיליו בשעה שתפסו הקסדור. ואי קסבר שאין חיוב למסור את הנפש,

¹⁰ ובה יש להבחין בין תלמוד תורה ובין סיפור ביציאת מצרים, שגם בו נאמר שכל המרבה לספר הרי הוא משובח. דמצות ת"ת ושאר המצוות הנ"ל גדר המצוה הוא שצריך להשתדל בהם כמה שיותר. ולכן אי השתדלות היא ביטול של המצוה. לעומת זאת נראה שבסיפור יציאת מצרים אמנם הוא יהיה משובח אם הוא ירבה כפי כוחו. אבל אם הוא לא ירבה הוא לא יבטל את המצוה אלא רק יפסיד את מעלת ריבוי המצוה.

¹¹ לשון הרמב"ם היא: "אבל בשעת השמד והוא שיעמוד מלך רשע כנבוכדנצר וחבריו ויגזור שמד על ישראל לבטל דתם או מצוה מן המצוות ייהרג ואל יעבור אפילו על אחת משאר מצוות". ונראה שקשה לומר שלבטל מצוה היינו מידת חסידות או אפילו ריבוי בעלמא של קיום מצוה שכבר קויימה. ומסתבר שאם אדם כבר סיפר ביציאת מצרים, אין לו למסור את הנפש על ריבוי בסיפור זה. ובדין ערקתא דמסאני נראה שהבין כפירוש הרי"ף, שהמדובר בסרך של חוקות הגויים, וכמו שגם הסביר הכס"מ שם בדעתו.

וכפי התירוצים השונים שכתבו הראשונים, מדוע הוא יצא מעיקרא עם התפילין לשוק, הרי ברור שהוא הסתכן טובא בכך. ולשון הגמרא היא: "והיה אלישע מניחם ויוצא לשוק", דמשמע מזה שהוא סבר שיש למסור על כך את הנפש, ולא לבטל את המצוה, ודלא כתירוצי הראשונים דלקמן.

קושי בדברי הרמב"ם שבשעת שמד מצריך למסור את הנפש גם על מצות עשה

ועוד התקשו האחרונים בדברי הרמב"ם שפסק שאסור למסור את הנפש במקום שאינו מחויב למסור את הנפש, ואין בזה מידת חסידות. וחלק בזה על רוב הראשונים דלקמן. ומאידך גיסא, הוא פסק שבשעת שמד יש למסור את הנפש גם על מצות עשה, ודלא כתירוצי הראשונים דלקמן. ואם כן לכאורה אלישע היה צריך למסור את הנפש על המשך קיום מצות התפילין. והכס"מ והלח"מ והמערי"ק תירצו שהוא כבר קיים את המצוה חדא זימנא, ולכן כבר לא היה מחויב יותר. וזו תימה גדולה. דבשלמא בדעת הריטב"א דלקמן אפשר לומר תירוץ כזה. אבל הלא הרמב"ם אמר להדיא שמצותן להשתדל להיות עליו כל היום. ואם כן ברור שיש בזה חיוב מתמשך. והרי קיימין בשיטת הרמב"ם ולא בשיטות ראשונים אחרות.

קושי בדבר מקורו של הרמב"ם לפטור מי שאין דעתו מכוונת ומיושבת

והנה, התקשו האחרונים בדעת הרמב"ם גם בענין נוסף. הרמב"ם כותב (הל' תפילין פ"ד הי"ג) וז"ל: "מצטערין, ומי שאין דעתו נכונה ומיושבת עליו, פטור מן התפילין - שהמניח תפילין, אסור לו להסיח דעתו מהן", עכ"ל. ונלאו האחרונים למצוא מקור לדברי הרמב"ם. והכס"מ כתב וז"ל: "כתב ה"ר מנוח אע"ג דבשאר מצות אמרינן מצטער איבעי ליה ליתובי דעתיה הכא שאני משום היסח הדעת. וכתב עוד מדאמר' במדרש שהיה חושש בראשו לא היה מניח תפילין של ראש משמע דמצטער פטור מהתפילין עכ"ל. ואע"פ שיש להשיב על ראיה זו דשאני התם שהצער היה בא לו מצד הנחת התפילין אילו היה מניח מ"מ קצת סמך הוא", עכ"ל הכס"מ. ובאמת גם אם נתרץ בכך את דין מצטער, עדיין לא מיושב מה מקורו של הרמב"ם שפטורים מלהניח תפילין כשאין הדעת נכונה ומיושבת.

ישוב כל הקושיות

ונראה לומר שבאמת אלישע סבר שיש למסור את הנפש על קיום מצות תפילין להיותם עליו כל כמה שאפשר. דזה גופא גדר המצוה, ויש למסור את הנפש על קיום המצוה, וכנ"ל. ולכן הוא יצא עם התפילין לרשות הרבים, אף שהיתה סכנה גדולה בכך. אולם כאשר הוא רץ מפניו והוא רץ אחריו עד שתפסו כתיאור הגמרא, נוצרה מציאות שכבר לא היתה דעתו נכונה ומיושבת עליו כלל וכלל. ובאותו רגע הוא כבר היה פטור מהמצוה לגמרי. והוי כמו שבת או יום טוב או לילה, שכבר אין זה זמן חיוב, ואין שום ענין למסור את הנפש על הנחת תפילין כשאין בה שום חיוב. ולכן שפיר הוא היה יכול להוריד את התפילין. ולפי זה מיושב מעיקרא מאי קסבר ולבסוף מאי קסבר. ומיושב מדוע הותר לו להוריד את התפילין אף שבשעת השמד יש למסור את הנפש על מצות עשה. ומיושב מהו מקורו של הרמב"ם לפטור את מי שאין דעתו נכונה ומיושבת עליו.

מדברי רבינו יונה והרא"ש נראה שהסכימו עם הרמב"ם

ותלמיד רבינו יונה (יד ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה ולא) כתב בשם רבו: "ואומר מורי הרב נר"ו דמתוך דברי ר"מ ז"ל למדנו תירוץ לדבר זה דודאי היסח הדעת לא הוי אלא כשעומד בקלות ראש ובשחוק אבל כשעומד ביראה ומתעסק בצרכיו אע"פ שעוסק באומנותו ובצרכיו ואין דעתו עליהם ממש לא נקרא זה היסח הדעת דאי לא תימא הכי היאך יוכל האדם להניח תפילין כל היום", עכ"ל. והביאו גם הרא"ש (הל' תפילין סי' כא וברכות פ"ג סי' כח) והסכים עמו. ומבואר מדבריהם שאדם אמור להניח תפילין כל היום. דאי לא תימא הכי, מאי קשיא להו. וגם לא נראה שמדובר דוקא על חסידים מיוחדים שמניחים כל היום, דעליהם לא קשה היאך הם אינם מסיחים דעתם מהתפילין כל היום. וגם פשוט לשונם "היאך יוכל האדם" משמעה שמדובר על כל אדם.

ועוד כתב רבינו יונה (דף ט' ע"ב בדפי הרי"ף): "ואע"פ שמצוות תפילין יש בהם מעשה והיה נראה שאינה נדחית מפני הלימוד, אפי' הכי במכילתא אמרינן שמי שעוסק בתורה פטור מן התפילין וכו'. ומ"מ לא בא לפטור שלא יניחם

בשעת ק"ש ותפילה, שזה צריך הוא לקבל עליו עול מלכות שמים שלימה כדאמרינן לעיל, אלא הרווחנו בזה שאע"פ שהחיוב כל היום, פוטר למי שעוסק בתורה מפי מורי הרב נר"ו עכ"ל. ומבואר כנ"ל שיש חיוב להניח כל היום¹².

וכן כתב הרא"ש בהקשר המכילתא הזאת (ה' תפילין ס"י כט) וז"ל: "לזכרון בין עיניך מכאן אמרו המניח תפילין כקורא בתורה והקורא בתורה פטור מן התפילין. ורבינו שמואל בן חפני ז"ל (אמר) [כתב] בתשובה וליתא להך ברייתא דהא רבנן קשישי דתורתן אומנתן ומניחין תפילין ומברכין עליהו ואי לאו דחובה הוא לא הוו מברכין עליהו. אלא כיון דלא הובאה בגמרא לאו דסמכא הוא", עכ"ל. ומבואר שהבין שיש חיוב להניח כל היום. והיה צד לפטור מהחיוב הזה אליבא דהמכילתא. ומזה שמברכים על כך רואים שיש חיוב להניח במשך כל היום. והעובדה שהוא נוקט לשון חובה ולא רק מצוה, מלמדת שהוא ראה בזה חובה גמורה. ואמנם הרא"ש מביא שם את דעת העיטור לדחות את טענת רבינו שמואל בן חפני, דאותם רבנן קשישי למדו תלמוד, והפטור הוא רק כשלומדים תורה, מ"מ אין הוא דוחה אותו בעיקר דבריו שכתב שיש חיוב להניחם במשך היום.

ואמנם באגרת התשובה (יום א אות ה) כתב רבינו יונה ז"ל: "כל איש ישראל חייב להניח תפילין בשעת התפילה וכו' ומי שאין הדבר נוח לו להניח תפילין בבית הכנסת יניחן בביתו לכה"פ ויקרא פרשה ראשונה של ק"ש וכו'. ומי שאינו מניח תפילין יש עליו קרוב לשלוש מאות עונשים בכל שנה" וכו', עכ"ל. ומבואר לכאורה שהחיוב הוא רק בשעת תפילה או עכ"פ בשעת קריאת שמע, וזהו חיוב של פעם ביום. אבל נראה דהיינו משום מה שכתבו הראשונים (הו"ד לקמן) שאמנם אפשר להפטר משום היסח הדעת ונקיות הגוף בשאר שעות היום, אבל אין אפשרות להפטר מזה בשעת התפילה. ולכן מי שאינו מניח תפילין כלל כל היום, מבטל כל יום לפחות את הפעם שהיה יכול להניח בה תפילין, שזו שעת קריאת שמע ותפילה.

הכרח להבין כך בדעת רב אחאי גאון

ובשאלתות דרב אחאי גאון (פרשת בא שאילתא מה) כתב וז"ל: "ברם צריך היכא דאנח תפילי בצפרא ובריד וסלקינן ותנא קא מחית להו מי צריך למהדר וברוכי אי לא מי אמרינן כיון דכולי יומא זמן חיובא הוא כיון דבריד מצפרא תוב לא צריך ומאי טעמא דהא בריך ליה מצפרא ועדיין לא שלים חיוביה או דילמא בתר מעשה אזלינן וכל אימת דמחית להו קא עביד מצוה ומחייב לברוכי עליהו", עכ"ל. ונראה שהבין שהחיוב לא נשלם במשך כל היום. ונקודת הספק היא אם העובדה שהחיוב לא נשלם אלא עד סוף היום, גורמת לכך שלא יהיה מקום לברך שוב, כי עדיין לא נשלמה המצוה, או שמא הוא מקיים מצוה בכל שעה שהוא מניח את התפילין, והיה צריך לברך בכל עת ובכל שעה, אלא שחכמים קבעו לברך רק כשהוא עושה מעשה מחודש, ולא כשמתקיימת המצוה מאליה. ולכן כשהוא מניח את התפילין שוב, נעשה בזה מעשה מחודש, ונוצר שוב צורך לברך. וע"כ צ"ל שכוונתו באומרו "ועדיין לא שלים חיוביה" היינו שהוא מצווה ועומד להמשיך ולהניח את התפילין בהמשך היום. ואין אפשרות לומר שכוונתו לשלול את האפשרות שאחרי פעם אחת שהוא מניח כבר אין יותר קיום מצוה, ולכן לא שייך לברך יותר, וכפי שהבין בהלכה ברורה (סי' לו ב"ה סק"א). והיינו משום שלפי ההבנה הזאת לא נימק רב אחאי גאון שום נימוק חיובי למה לא לברך. הוא רק בא לשלול את האפשרות שלא יהיה ניתן לברך. ואדרבה, לפי ההבנה הזאת זו סברה מדוע אפשר יהיה לברך, והרי רב אחאי מחזר אחר האפשרות שלא לברך. ומה שטען שם בהל"ב שאפילו אם המצוה היא להניח רק רגע אחד, הוא יכול לברך בכל פעם שמניח כמו כהן שמברך כמה פעמים שמברך, הוא לכאורה תמוה. דאדרבה, היא הנותנת. אם המצוה היא רק רגע אחד, הרי שהתקיימה כבר המצוה, וכשהוא חוזר ומקיימה שוב, הוא יכול לברך שוב, כי הוא מקיים קיום חדש. אבל דוקא אם אומרים שהמצוה היא להניח כל היום, יש סברה לומר שבגלל זה הוא לא יברך שוב, כי עדיין הוא לא השלים את חוק חיובו. ולכן לא דמי לברכת כהנים שאחר ברכה אחת הוא גמר לקיים את המצוה. ומעתה כשבא לברך פעם נוספת, הוא מקיים מצוה חדשה לגמרי, ולכן הוא יכול שוב לברך.

כך נראה גם מהעיטור בשם ר' שמואל בר חפני

ובספר העיטור [\(שער ראשון - הלכות תפילין](#) [סא ע"א, חלק השביעי הפטור והחיוב\)](#): "לזכרון בין עיניך מכאן אמרו המניח תפילין כקורא בתורה והקורא בתורה פטור מן התפילין. [ותשובה לר' שמואל בר חפני חכם פאס ולית הלכתא כהאי](#)

¹² ומיהו יש לדון אם קיבל רבינו יונה את דברי המכילתא לענין הפטור מתפילין כשלומד תורה, ואכ"מ.

מתניתין דהא רבנן קשישאי דתורתם אומנתם ומנחי תפלין ומברכי עלייהו ואי לאו דחובה היא לא הוה מברכי¹³, עכ"ל. ומהלשון "ואי לאו דחובה היא" יש ללמוד שאין כאן רק קיום של מצוה וכגדר של מצוה מן המובחר, אלא יש בזה חיוב גמור להניח עוד ועוד. וע"כ לא מדובר על שעת התפילה, שהרי כל מה שבא העיסור להוכיח כנגד הקביעה שהקורא בתורה פטור מן התפילין הוא שרבנן קשישאי שתורתם אומנתם הניחו וברכו. ואם היה מדובר על שעת התפילה, לא היה בזה רבותא והוכחה שיש חיוב גם בשעת לימוד תורה.

כך היא גם דעת החינוך

וכן כתב בספר החינוך (מצוה תכב) וז"ל: "והענין בארבע פרשיות אלו יותר מבשאר פרשיותיה של תורה, לפי שיש באלו קבלת מלכות שמים ואחדות השם וכו' ואלה הם יסודות דת יהודית. ולכן נצטוונו להניח יסודות אלו כל היום בין עינינו ועל לוח לבנו כי שני אלה האברים יאמרו חכמי הטבע שהן משכן השכל, ובהניחנו עליהם דברים אלו לזכרון נתחזק בהם ונוסיף זכר בדרכי השם ונזכה לחיי עד" וכו', עכ"ל. ומבואר שהבין שהמצוה היא להניח את היסודות הללו כל היום. והיינו כנ"ל, שההתחזקות ביסודות האמונה הללו דורשת קביעות גדולה, והקביעה של התורה שיהיו על לבנו ובין עינינו קשורה לאותה מגמה של התקשרות גדולה עד כמה שאפשר לאותם יסודות אמונה. וכאשר הוא עושה את הפעולה הזאת באופן חד פעמי מצטמצמת האפשרות שהדברים יתחזקו בנו ונוסיף זכר בדרכי השם.

תירוצי הראשונים לכך שאלישע לא מסר נפשו על המשך הנחת התפילין

והראשונים (שבת שם) התקשו בשאלה מדוע אלישע בעל כנפים נטלן מראשו, הרי צריך למסור את הנפש בשעת שמד על קיום המצוה, וכמבואר בגמרא (סנהדרין עד ע"ב) שבשעת שמד אפילו על ערקתא דמסאנא צריך לההרג ולא לעבור. והתוס' (שם ד"ה נטלם) תירצו וז"ל: "היינו משום דבשינוי ערקתא מתנהג כעובד כוכבים ודומה שמוציא עצמו מכלל ישראל אבל הכא אינו עושה כלום אלא שאין לו תפילין בראשו שעה אחת והרבה ישראל שאין להם תפילין כמותו", עכ"ל. והרמב"ן (שם ד"ה מאי טעמא) כתב וז"ל: "ה"מ לעבור על מצות לא תעשה אבל אם גזרו לבטל מצות עשה ודאי תבטל ואל יהרג דשב ואל תעשה שאני, ועוד שהן יכולין לבטל על כרחו שיניחוהו בבית האסורין וממילא תבטל", עכ"ל. והרשב"א (שם ד"ה נטלם) כתב: "דהני מילי במצות לא תעשה אבל במצות עשה לא דשב ואל תעשה שאני דלא מוכחא מילתא", עכ"ל. והר"ן (שם ד"ה נטלם) כתב: "דהני מילי לעבור על מצות לא תעשה אבל גזרו לבטל מצות עשה כיון שאינו עובר בידים, ועוד שהן יכולין לבטל ממנו על כרחו שיניחוהו בבית האסורין ותבטל מאיליה הילכך מבטל ואל יהרג", עכ"ל. והריטב"א (שם ד"ה כיון) כתב וז"ל: "ומסתברא דלא קשיא דהא מצות תפילין בחיוב תורה אינו אלא בשעה שמקבל עליו עול מלכות שמים, ולהניח כל היום הוא מדת חסידות, וכיון שכן לא היה יכול למסור עצמו עליהם על שאר היום", עכ"ל. ומתירוצו של הריטב"א מבואר להדיא שהנחת תפילין כל שאר היום חוץ מהשעה שבה הוא מקבל עול מלכות שמים, אינה אלא ממידת חסידות. ואזיל בזה לשיטתו (שם ד"ה ומסתברא) וז"ל: "ומסתברא שלא נאמרו כל הדברים האלו אלא למי שבא להניח תפילין כל היום כמדת החסידים שאז צריך שיהא זריז בעצמו לנקיות זה כאלישע, אבל למי שמניחם בשעת תפלה וק"ש כל אדם זריז בכך שאין שינה בשעת התפלה ולא הפחה דהא כתיב הכון לקראת אלהיך ישראל", עכ"ל. ומבואר שהנחת תפילין כל היום היא ממידת חסידות.

מתירוצי הראשונים שלא תירצו כריטב"א נראה שהבינו שיש חיוב להניחם במשך היום

ולכאורה מהעובדה שהראשונים האחרים לא תירצו את תירוצו היה מקום להבין שהם אינם מקבלים את דעתו בזה, ואין הם סבורים שזו רק מידת חסידות אלא מצות עשה גמורה. ויתירה מזו נראה לכאורה שהראשונים שתירצו שבקום ועשה לא צריכים למסור את הנפש, לא היו יכולים להגיע למסקנתם זו אלמלא המקרה של אלישע בעל כנפים, וכפי שעולה מדברי הריטב"א עצמו (שבת קל ע"א ד"ה וכל מצוה) שהביא את דברי הרמב"ן שאין צורך למסור את הנפש אפילו בשעת שמד על מצות עשה ואת ראייתו מאלישע, וכתב: "ובודאי שהראיה [שהביא] רבינו ז"ל מהא דאלישע אינה ראיה, דדילמא אותה שעה שמצאו לאלישע לאו שעת תפלין היתה אלא [מדת] חסידות [ש]נוטלין כל היום, ולהכי לא מסרו עצמן עליה אלא אלישע מפני שהיה גדול בדור", עכ"ל. ומבואר שהבין בדעת

¹³ תיבה אחרונה זו ליתא בדפוס, אבל כנדצ"ל.

הרמב"ן שהמקרה של אלישע איננו רק מקרה המוסבר על פי הכלל הזה שאין למסור את הנפש על מצות עשה, אלא הוא מהווה ראיה לכלל הזה. ואם אכן היה מדובר על מידת חסידות, לא היתה להם ראיה שאין צורך למסור את הנפש גם על מצות עשה גמורה.

הכרח לומר שהראשונים חידשו את דין עשה בשעת שמד מהמקרה דאלישע

ומיהו לכאורה היתה להם אפשרות להביא ראיה לדבריהם גם מדברי אב"י (סנהדרין עד ע"ב) שהסביר את מה שאסתר לא מסרה נפשה בגלל שהיא היתה קרקע עולם. וכך משמע קצת מדברי הנימוקי יוסף (סנהדרין יח ע"א בדפי הר"ף). ולכאורה ההבנה בזה היא שהיא אינה עושה מעשה, ולכן הותר לה. ומינה יש ללמוד לכל ביטול עשה שהוא בשב ואל תעשה, וצריך להיות מותר. ואם נאמר שהרמב"ן לא התכוון להבנת הריטב"א, והוא לא למד מאלישע את העקרון אלא דוקא מהתירוץ של קרקע עולם, והמקרה דאלישע רק הוסבר על פי העקרון, לא יהיה ניתן להוכיח שהבינו שההנחה במשך היום היא מצות עשה גמורה. ואף שהיה מקום לומר שיש הכרח להבין כהבנת הריטב"א בדעת הרמב"ן וסיעתו, דלכאורה הם מתירים אפילו בקום ועשה לבטל את העשה, שהרי אלישע הוריד את התפילין בקום ועשה, ולזה לא היה מספיק התירוץ של קרקע עולם דאינו בקום ועשה, וע"כ המקרה דאלישע בעצמו הוא הראיה והמקור לעקרון, ומינה יש ללמוד שזו מצות עשה גמורה. אבל נראה שאין בזה הכרח, דיש לומר שהסרת התפילין היא רק גרמא לביטול המציאות שאין עליו תפילין, שהיא עצמה מציאות של שב ואל תעשה. וכן נראה מהגדרת אסתר שהיתה קרקע עולם, אע"פ שהיתה עושה לבוא לאחשוורוש, דעכ"פ מעשה העבירה עצמה נעשה בדרך של קרקע עולם¹⁴. ויתירה מזו, דוקא הרמב"ן הוא זה שמסביר (במלחמות פסחים כה ע"ב וסנהדרין שם) שהיסוד של קרקע עולם הוא מצד שהעבירה יכולה להעשות בכל מקרה ולא מצד אופן הפעולה בפועל שנעשה ממילא. ולכן בכל מקרה אין לחלק בהכי. ומיהו לא ברור שדעתו של אב"י מקובלת להלכה, וישנם ראשונים (וימא פב רע"ב תוד"ה מה, בתירוץ א, ועוד) הסבורים שלדעת רבא דפליג עליה צריך למסור את הנפש גם בקרקע עולם ושכן הלכה. והרמב"ן (מלחמות סנהדרין שם) מביא את דברי התוס' הסוברים כך. ולא ברור אם הוא מקבל את דבריהם, אף שמשמע קצת שהוא עצמו סבור שקרקע עולם היא סברה להקל אליבא דכו"ע להלכתא. אבל בעיקר נראה שיש לדחות את האפשרות ללמוד מדין קרקע עולם דאסתר, משום שעדיין אין ראיה לשעת השמד, דאסתר לא היתה בשעת שמד. ואם כן גם אם מצינו שהתירו בקרקע עולם, וגם אם נאמר שרבא מקבל את תירוצו של אב"י, סוף סוף לא היה להם אפשרות ללמוד את העקרון הזה של ההיתר לעבור בשעת השמד. וע"כ שהיו חייבים ללמוד זאת מאלישע, ומזה יש להוכיח שראו בזה מצות עשה גמורה.

מהגדרת התירוץ של הראשונים יש ללמוד שסברו שיש חיוב להניח תפילין בשאר היום

ועכ"פ יש לדון בתירוץ הראשונים על פי יסוד שכתבוהו ראשונים רבים בדין ערקתא דמסאני המובא כדוגמא למצוה קלה שיש למסור עליה את הנפש בשעת שמד. וכבר כתב רש"י (סנהדרין שם ד"ה ערקתא דמסאני): "שרוך הנעל, שאם דרך הנכרים לקשור כך ודרך ישראל בענין אחר, כגון שיש צד יהדות בדבר ודרך ישראל להיות צנועים אפילו שנוי זה שאין כאן מצוה אלא מנהג בעלמא יקדש את השם בפני חביריו ישראל", עכ"ל. וראשונים רבים הסכימו איתו. ואם כן בעל כרחנו קושיית הראשונים אליבא דשיטה זאת אינה תלויה בכך שזו צריכה להיות מצות עשה גמורה. ומיהו מסתבר לומר שעל מידת חסידות אין צורך למסור את הנפש גם לפי שיטה זאת. ולא דמי למנהג כשר בישראל, שעל זה שייך הטעם שכתב רש"י (עד ע"א ד"ה ואפילו מצוה קלה): "שלא ירגילו הגויים להמריך את הלבבות לכך", עכ"ל. דמסתבר לומר שאם הם מצליחים למנוע מכל המון העם לקיים את מנהגם, יש בזה הרגל להמרכת הלבבות. אבל אם המון העם מעצמו אינו נוהג מידת חסידות זאת, ואין הם מבטלים בגזירתם אלא רק מחסידים יחידים, והחסידים עצמם עשויים להמנע מאליהם מסיבות שונות לקיים את מידת חסידותם בהתאם לצרכי השעה והמקום, אין זה בהכרח מרגיל את הנכרים להמריך את לבבות המון בית ישראל. ומכל מקום מהניסוח שניסחו את התירוץ שתירצו יש לכאורה הכרח לומר שהם ראו במצות תפילין כל היום מצוה גמורה, דאם כל ראייתם היא

¹⁴ ומיהו כמה ראשונים (תוס' יבמות נד ע"א ד"ה אין, רא"ש כתובות פ"א ס"י ד ויבמות פ"ו ס"י א ועוד) נקטו שאם אונסים אותה להביא עליה את הערוה, אע"פ שבשעת המעשה היא תהיה קרקע עולם, חשיב מעשה. ואם כן מבואר דאין צורך שהעבירה עצמה תהיה בקום ועשה. ואולי לשיטתם הבאת הערוה עליה חשובה כגופו של מעשה ממש.

מאלישע, ולדעתם זו רק היתה מידת חסידות או מנהג טוב ואפילו קיום של מצוה דרבנן, לא היתה להם אפשרות לחדש שבכל מצות עשה אין חיוב למסור את הנפש בשעת השמדה.

הוכחת הישועות יעקב מדברי התוס' בדין זקן ממרא

ובדין זקן ממרא (סנהדרין פח ע"ב) איתא: "אמר רבי אלעזר אמר רבי אושעיא: אינו חייב אלא על דבר שעיקרו מדברי תורה ופירושו מדברי סופרים, ויש בו להוסיף, ואם הוסיף גורע. ואין לנו אלא תפילין אליבא דרבי יהודה", ע"כ. והיינו בכגון שיורה שיש לשים חמש טוטפות במקום ארבע כמבואר במשנה. והגמרא מבארת מדוע אין הדבר שייך במוסיף על ארבעת המינים בלולב. וכתבו התוס' (שם ד"ה אי סבירא לן) וז"ל: "ומיהו תימה אמאי לא משכח לולב לרבי יהודה בכי האי גוונא שאגד ג' מינין בפני עצמן דנעשה בכשרות ואחר כך אגד עמהן מין אחר דהוה ליה מוסיף גורע ויש לומר כיון דקודם נטילתו נפסל הוה ליה גורע ועומד אבל תפילין אם הניחן בראשו בכשרות והניח גביהו בית חמישי הרי זה מוסיף גורע שפוסלן ומבטל מצות שעל ראשו ולא דמי ללולב דאם נטלו ובעודו בידו הוסיף מין חמישי אין זה מבטל מצותו דמדאגביה נפק ביה", עכ"ל. והוכיח הישועות יעקב (סי' לו סק"א) מדבריהם כדעת הלבוש שהנחה במשך כל היום היא מהתורה, ודלא כאותם הסוברים לומר שהנחה בשאר היום היא מדרבנן. והנה, אע"פ שבאמת מוכח מדבריהם שהנחה בהמשך היום היא מדאורייתא, אין ראיה מדבריהם שזהו עיקר החיוב ולא רק למצוה מן המובחר. דנראה שאפילו הריטב"א שנוקט להדיא שהנחה בשאר היום היא רק מידת חסידות עשוי להודות שכאשר הוא מניח הוא מקיים מצוה דאורייתא, וכמו שלאחר שיאמר פסח, מצה ומרור בליל הסדר, ויוסיף לספר ביציאת מצרים, יקיים מצוה דאורייתא בתוספת זאת, אע"פ שגם אם לא ירבה לספר, לא יהיה משובח אבל גם לא יהיה עברין על מצוה דאורייתא. ובשביל להחשב כזקן ממרא אין הכרח שההמראה תהיה דוקא במצוה שהוא מקיים אותה בפעם הראשונה באותו יום. ומסתבר מאד לומר שעצם ההוראה לשנות את קיום המצוה דאורייתא, אע"פ שהיא כבר קויימה באותו יום על ידי אותו אדם, שפיר צריכה להחשב כהמראה.

אין הכרח מדבריהם שיש יותר מאשר מצוה מן המובחר דאורייתא

ולא דמי כלל להא דמצינו (רא"ש סוכה פ"ג סי' לג) שגם בארבעה מינים ממשיך לקיים את המצוה בנענועים ובנטילתן בידו לבית הכנסת ובשעת ק"ש ותפילה¹⁵. וכתב שם הרא"ש: "אע"פ שכל הדברים אינן מעכבין מ"מ הואיל ויש בהן מצוה מן המובחר חשיב כעובר לעשייתן", עכ"ל. דברור שגם הרא"ש מודה שהמצוה מדאורייתא הסתיימה בנטילה הראשונה, ומדאגביה נפק ביה. ורק מחדש הרא"ש דעכ"פ לא נחשב שכבר הופסק קיום המצוה, כיון שמדברנן עדיין יש הידור ומצוה מן המובחר להמשיך וליטול את הלולב. ולכן לענין ברכה דרבנן, אפשר להחשיב את רגע הברכה כזמן שהוא עדיין חשוב כעוסק בקיום המצוה. וזה מה שסיים הרא"ש שם וכתב: "וכי האי גוונא אמרי' בירושל' דברכות פרק הרואה העושה ציצית לעצמו אומר אקב"ו לעשות ציצית נתעטף בו אומר אקב"ו להתעטף בציצית אלמא אף על פי שכבר נתעטף מברך. ולא ראיה היא כולי האי דהתם המצוה נמשכת כל זמן שהוא מעוטף ועומד אבל לולב כבר יצא משעת נטילה", עכ"ל. ומבואר להדיא שבלולב אין אפשרות לראות את קיום המצוה כנמשך כל זמן שהוא אוחז בלולב. ואין כאן אלא רק תוספת בעלמא של התעסקות בלולב למצוה מן המובחר מדרבנן.

מהתוס' בסוכה נראה שיש מצוה להניח כל היום אבל יתכן שרק מדרבנן

ומדברי התוס' (סוכה מה ע"ב ד"ה אחד זה) נראה שיש מצוה להניח כל היום. ז"ל: "וכן תפילין כל היום מצותן שיהו מונחין בראשו ובזרועו אבל לולב אין עיקר מצותו אלא פ"א ביום", עכ"ל. ומבואר מדבריהם שהמצוה היא להיות התפילין מונחים בראשו ובזרועו כל היום. ונראה מדבריהם שאין המדובר רק על מידת חסידות בלבד. וגם לא נראה שאם הוא מניח הוא מקיים מצוה, אלא מלשונם נראה שכך היא המצוה בעיקרה. ואולם אין ראיה מדבריהם שהחיוב הוא מדאורייתא. ויתכן שהמצוה הזאת היא מדרבנן בלבד.

¹⁵ שמוזה היה אפשר ללמוד שאם התוס' בכל זאת חילקו בין לולב לתפילין, ע"כ שבתפילין זהו חיוב גמור, ואינו רק למצוה מן המובחר.

מהמאירי נראה שאפילו ההנחה כל יום היא רק ממידת חסידות

והמאירי כתב (ברכות יד ע"ב ד"ה מה שביארנו) וז"ל: "ובתלמוד המערב (ברכות פ"ב ה"ג) הזכירו במקצת חכמים שהיו נוהגים שלא להניחם אלא בימים ידועים בשנה והיה בהם מי שלא היה מניחם אלא אחר שבאו עליו יסורים ונתרפא שהיה חושב בעצמו שמרקו היסורים את עונותיו והיו סומכים זה למה שנאמר (תהלים קג, ג-ד) הרופא לכל תחלואיכי הגואל משחת חייכי המעטרכי חסד ורחמים. וראה איך הפליגו בכונה כלומר שהן צריכין גוף נקי מעבירות ומהרהורים ואין ראוי להניחם אלא לאחר התשובה וקצת חכמים נוהגים להניחם בימים שבין ר"ה ליום הכפורים אחר התשובה והטבילה והוודוין וכן הדבר נכון בעיניי, עכ"ל. ואם כוונתו לומר בסוף דבריו שיש להניח את התפילין אך ורק בעשיית ואחר התשובה והטבילה וכו', יש ללמוד ממנו שהבין שהגדר איננו להניח כמה שיותר בכל יום. דבשלמא אם היה אומר להמנע כשיש לו הרהור עבירה, היה אפשר להבין שאמנם הגדר הוא להניח כמה שיותר במשך היום, אלא שההרהור לא מאפשר לו להניח. אבל זה לכאורה נראה ברור שאין חיוב להמנע מהתפילין כל אימת שהוא עדיין לא טבל ועשה וידוין וכו'. ואין כאן אלא מילי דחסידותא. וברור שלא היה מקום להקל כנגד הדין רק בגלל חסידות מופלגת. וע"כ שהבין שאין חיוב מעיקר הדין להניח כמה שיותר, וכל כמה שמוסיף הוא רק משום מידת חסידות. ולכן יכולה לבוא מידת חסידות אחרת של זהירות בקדושת התפילין ולבטל את החסידות של ההנחה המרובה. ומסתבר לומר בדעתו שלפחות פעם בחיים זהו חיוב גמור מדאורייתא. דאחרת סוף סוף הוא לא יוצא מידי גדר של קרקפתא דלא מנח תפילין.

סיכום שיטות הראשונים והעולה לדינא

העולה מכל הנ"ל שלדעת מסכת תפילין, רב אחאי גאון, הרמב"ם, העיטור בשם רב שמואל בר חפני, החינוך, ר' יונה, הרא"ש והרי"ד יש מצוה על כל אדם להשתדל להניח תפילין כל היום. מהרמב"ם והרשב"א והר"ן נראה שיש מצוה להניח במשך היום כמה שיותר, ונראה מדבריהם שהחיוב הוא דאורייתא. מדברי התוס' בסנהדרין נראה שיש קיום מצוה דאורייתא להמשיך ולהניח במשך היום, אבל לא ברור שיש חיוב גמור להשתדל בכך. ומדברי התוס' בסוכה נראה שעיקר המצוה היא להניח כל היום. ואולם אין ראיה שהחיוב הוא מדאורייתא ויתכן שרק מדרבנן. לדעת הריטב"א ההשתדלות בשאר היום היא רק מידת חסידות. ומדברי המאירי נראה שגם הנחה פעם ביום היא מידת חסידות. ולכאורה על פי כללי ההלכה יש בזה ספיקא דאורייתא לחומרא, ובפרט שרוב הראשונים ובכללם שני עמודי ההוראה, הרמב"ם והרא"ש, נוקטים בחד שיטה שצריך להשתדל להיותן עליו כל היום¹⁶.

הראשונים ובעלי השו"ע ציינו שהמנהג שלא להניח במשך היום

אמנם כבר כתב הרא"ש (הל' תפילין סי' כח): "והאידנא שאין רגילין להניחן אלא בשעת תפלה בקל יכול אדם לזהר באותה שעה", עכ"ל. וכן עולה מדברי התוס' (שבת מט שם) שכתבו: "ומזה הטעם אין אנו יכולין ליפטר שהרי בזה אנו יכולין להזהר", עכ"ל. וכוונתם לדברי הרא"ש הללו. והטור כתב (סי' לו) וז"ל: "מצותן להיותן עליו כל היום אבל מפני שצריכין גוף נקי שלא יפיח בהם וצריך שלא יסיח דעתו מהן בעודן עליו ואין כל אדם יכול לזהר בהן על כן נהגו שלא להניחם כל היום ומ"מ צריך כל אדם לזהר בהן להניחן בשעת ק"ש ותפלה", עכ"ל. וכן העתיק השו"ע (שם סי' ב) להלכה. ויש לדון האם המנהג הזה שנהגו שלא להניח כל היום מלבד שעת ק"ש ותפילה הוא מנהג שצריך לחייב להמנע מלהניח או שזהו רק תיאור של מה שבפועל נהגו עם הצידוק למנהג. אבל כל מי שיכול לנהוג כעיקר הדין שפיר טפי.

הבנת המג"א בדעת השו"ע שיש להמנע מלהניח מפני הרמאין

והמג"א (שם סק"ב) הבין שבאמת צריך להמנע מלהניח את התפילין כל היום. וז"ל: "משמע קצת דאפי' מי שיודע בעצמו שיש לו גוף נקי לא יניחן כל היום מפני הרמאין כמ"ש בב"י לחד פ"י, עכ"ל. וכן כתב האליה רבה (סק"ב) שגם מי שיש לו גוף נקי שלא יניח¹⁷. וכוונת המג"א לדברי הב"י (שם) שהביא את דברי הרא"ש (שם) שכתב: "והא דאמר

¹⁶ ולכאורה הרי"ף לא גילה דעתו בזה. ואין סיבה לומר שחולק עליהם.

¹⁷ ויש לתמוה על הביאור הלכה (ד"ה מצותן) שכתב בשמו שמי שיודע שיש לו גוף נקי אין לו לפטור את עצמו ממצות תפילין כל היום. ולכאורה הוא כותב בדיוק להיפך. דכך הוא מסביר את הנידון שעליו נאמר שנהגו שלא להניח.

בירוש' (ברכות פ"ב ה"ג) מפני מה לא החזיקו בה מפני הרמאים עובדא הוה בחד גברא דהוה טעון ממונא בערובתא דשבתא אשכח חד גברא מצלי ותפיליו ברישיה. אמר לית לי ליפקוד ממוני אלא להדין דנטיר מצות כדון אפקדיה גביה. לאפוקי שבתא כפר ביה אמר לא לך הימנית אלא לשמא דקודשא דהוה על רישך. לא בעי למימר דלא החזיקו במצות תפילין. משום דיש רשעים ומראין עצמן ככשרים ומרמין בהן הבריות דבשביל זה לא יניחום הכשרים מלהניחן כי ישרים דרכי ה' וגו'. אלא ה"פ מפני מה לא החזיקו העולם להיות מניחין תפילין כל היום כשרים ונאמנים (היו) בעיניהם כי כן היה הדבר ראוי מי ששם ה' נקרא עליו תמיד יראתו היא על פניו תמיד ולא יחטא. אלא מפני הרמאים שהן רשעים (בלבם) ומניחין תפילין לרמות בהן העולם, עכ"ל. וכתב על זה הבית יוסף: "ולכאורה נראה שביאור דבריו הוא כמו שכתב רבינו ירוחם (נ"י ט"ח קע"ג) וזה לשונו פירוש שלא החזיקו בהם להניחן כל היום מפני הרמאים אבל בשעת תפילה כל אחד מישראל נקרא מפושעי ישראל אם לא יניחם ע"כ אבל כשתדייק דבריו משכחת דברי הרא"ש הם כמו שכתבו התוספות בפרק במה טומנין (שבת מט ע"א ד"ה כאלישע) דהכי פירושא מפני מה לא החזיקו נאמנות באדם המניח תפילין וקאמר מפני הרמאים שהיו מניחין תפילין לרמות בני אדם וכן כתוב בספר התרומה (סי' ר"ג), עכ"ל. ובאמת שיש לתמוה על ההו"א של הב"י בהבנת הרא"ש, ולכאורה הרא"ש ממש אומר להדיא את מה שהוא הסיק בדבריו, וליכא לאיסתפוקי כלל בדבריו בענין זה. אבל המג"א תלה את הסבר השו"ע בהו"א הזאת של הב"י ברא"ש.

תמיהות גדולות בהבנת המג"א

ודבריו לכאורה תמוהים מאד. ראשית, דברי הטור והשו"ע מאד ברורים. אין זכר בדבריהם לענין הרמאים כלל וכלל. והם אומרים להדיא שהסיבה לכך שנהגו כך היא בגלל שצריך לשמור על גוף נקי, וזהו הנימוק היחיד המוזכר בדבריהם. שנית, הב"י לא אמר את דבריו אלא רק כהו"א אבל אמר להדיא שהפירוש הנכון בדברי הרא"ש הוא מה שהסיק בדבריו¹⁸. ותמוה אפוא שהשו"ע יכתוב את דבריו למסקנה דדינא כהו"א זאת. וגם לא ניתן לומר שהוא כותב כדעת ר' ירוחם ולא כדעת הרא"ש, שהרי הטור ודאי כותב דבריו על פי הרא"ש, וכמו שכתב הב"י להדיא בביאור דברי הטור. והשו"ע אינו אלא רק מעתיק את דברי הטור. שלישית, כבר הקשו הראשונים (והרא"ש בעצמו¹⁹) על סברת ר' ירוחם, כיצד יתכן לבטל את עיקר המצוה בגלל חשש שיסמכו על רמאים. והיה הרבה יותר הגיוני ומוכרח (מה שבאמת פירשו הראשונים בירושלמי) שלא יסמכו על מי שמניח תפילין כל היום מאשר שיבטלו מכל העולם את עיקר המצוה של הנחת תפילין רק בגלל החשש שמא יסמכו על מי שמניח את התפילין כל היום. ואף שאולי אפשר היה לקבל בדוחק את הבנת ר' ירוחם בירושלמי, ואולי כך היה מעשה שהיה, ואולי כך היתה המציאות מסיבות שונות, סוף סוף לקביעת הדין לדורות, איך יתכן לבטל מעם ישראל את עיקר דין הנחת תפילין כל היום, רק בגלל חשש שמא יסמכו על הרמאים.

הראשונים העידו שבזמנם מצות תפילין היתה רפויה בידם

והנה, כבר הראשונים העידו על כך שמצות תפילין רפויה בידם. התוס' (שבת שם ד"ה כאלישע) וז"ל: "ואין תימה על מה שמצוה זאת רפויה בידינו שגם בימי חכמים היתה רפויה כדתניא וכו', עכ"ל. והריטב"א כתב (ד"ה ומסתברא) וז"ל: "ויש כמה בני אדם שמצות תפילין רפויה בידיהם שלא (מסרו) לפי מה שפירשנו. ונראה מן התלמוד הבבלי והירושלמי כי גם בימי חכמי התלמוד היתה רפויה בידיהם שלא מסרו עצמם עליה בשעת השמדה", עכ"ל. והרא"ש (ה' תפילין שם) כתב: "לכך צריך כל אדם ליזהר במצות תפילין ומה שהיא רפויה ביד מקצת אנשים היינו כדתניא (שבת קל ע"א) רשב"א אומר כל מצוה שמסרו ישראל עצמן עליה בשעת הגזירה כגון עבודת כוכבים עדיין מוחזקת היא בידם. וכל מצות שלא מסרו עצמן עליה בשעת הגזירה כגון תפילין עדיין מרופה היא בידם", עכ"ל. ואף שנראה שעיקר דבריהם מכוונים כלפי אלה שאפילו בשעת ק"ש ותפילה לא הניחו תפילין, מכל מקום נראה שאין אפשרות ללמוד מהמנהג של אי קיום המצוה כמקדמת דנא שיש בזה מנהג מכוון ורצוי מלכתחילה.

¹⁸ וכנ"ל, שאלבא דאמת הדברים מוכרחים לגמרי בדברי הרא"ש, ותימה גדולה על עצם ההו"א.

¹⁹ וזו תימה גדולה כיצד אפשר לייחס לרא"ש את ההבנה שהוא שלל אותה להדיא.

מדברי הפוסקים נראה שהמנהג שלא להניח הוא העדר ולא שלילה

ויתירה מזו רואים מדברי הרבה פוסקים ראשונים ואחרונים שצינו כמנהג רצוי או לכה"פ כמנהג חסידות להניח תפילין כל יום. ואם היה בהנחת תפילין כל היום משום עבירה ואי קיום מנהג חשוב בישראל שנהגו שלא להניח תפילין, לא היה בזה מידה טובה ומידת חסידות. דכל מי שמבטל מנהג שנהגו כל ישראל הרי הוא פורץ גדר וישכנו נחש. ויעוין בדברי הישועות יעקב הנ"ל: "ובאמת ראיתי חסידים ואנשי מעשה שאין מסירין התפילין כל היום ואנחנו לרוב טרדות הזמן אין בידינו לקיים מצוות כתיקן השם יסיר מעלינו טרדות הזמן ועול סבלו ונזכה לקיים מצוותו ויטע בלבבנו אהבתו ויראתו", עכ"ל. ובמעשה רב (סי' יח) כתב בשם הגר"א: "לילך בתפילין כל היום אפילו משא ומתן מותר ואכילת עראי ג"כ מותר רק דברים בטלים אסור", עכ"ל. וכך הנהיג הגר"א בקרב תלמידיו ושומעי לקחו. והביאור הלכה (סוד"ה מצותן) אחר שביאר שצריך להזהר מהיסח הדעת ואחר שנתן עצה להמנע מיוהרא למי שחושש, כתב וז"ל: "ואשרי המקיים כדינו, כמו שאמרו חז"ל (מגילה כח ע"א) שאלו תלמידיו את רבי זירא במה הארכת ימים אמר להו וכו' ולא הלכתי ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין", עכ"ל. ומבואר מכל זה שודאי שאין מנהג לשלול הנחת תפילין אלא יש מנהג של העדר הנחת תפילין²⁰.

אין הכרח לחשוש ליוהרא והדבר מסור ללב כל אדם

ובמעשה רב (שם) כתב עוד בשם הגר"א: "ואם חושש ליוהרא²¹ בפני הבריות מותר בשל יד לבד. ומ"מ טוב לעשות של ראש קטן והרצועות יהיה ג"כ מכוסות מלילך בש"י לבד", עכ"ל. הרי שהחשש ליוהרא הוא רק למי שאכן חושש לכך. ואין כל אדם צריך לחשוש לכך. וחושש ממה שקבעו חכמים גדרים מיוחדים להמנע מחשש יוהרא (כגון בנידון השתתפות בתעניות גשמים שנועדו ליחידים ובנידון קריאת שמע לחתן בלילה ראשון ונטילת ידים לפירות ועוד) אין חיוב לחשוש ליוהרא בכל מקרה וענין. והדבר מסור ללב, ולב יודע מרת נפשו אם הדבר גורם לו לגאווה והתפארות או שגורם לו לענוה ויראה ולפינוי לבו לדברי האמת והצדק.

²⁰ שלילה היא כמו המנהג שלא לעשות מלאכה בערב הפסח והעדר הוא כמו שנוהגים שלא לכוון ברוב ברכות שמונה עשרה. וברור שכל מי שיכול לכוון יותר קדוש יאמר לו.

²¹ כנדצ"ל. ובנדפס ליהורא.